

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
МАРІУПОЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Булатова О.В., Захарова О.В.,
Карпенко О.І., Федоров Е.В.

**ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА КРАЇН
В УМОВАХ СУЧАСНИХ ГЛОБАЛЬНИХ
ТРАНСФОРМАЦІЇ:
ВИКЛИКИ, ЗАГРОЗИ, РИЗИКИ**

Київ, 2024

УДК 338.23

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Маріупольського державного університету
Міністерства освіти і науки України
(протокол № 13 від 20.06.2024 р.)*

Рецензенти:

Борзенко О.О., доктор економічних наук, професор, завідувач сектору міжнародних фінансових досліджень ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»

Ліщинський І.О. доктор економічних наук, професор, професор кафедри міжнародної економіки Навчально-наукового інституту міжнародних відносин ім. Б.Д. Гаврилишина

Резнікова Н.В. доктор економічних наук, професор, професор кафедри світового господарства і міжнародних економічних відносин Навчально-наукового інституту міжнародних відносин КНУ імені Тараса Шевченка

Булатова О.В., Захарова О.В., Карпенко О.І., Федоров Е.В.
Економічна безпека країн в умовах сучасних глобальних трансформацій: виклики, загрози, ризики/за загальною редакцією д.е.н., проф. О.В. Булатової. . – Місто: Київ: МДУ, 2024. – 290 с.
(наукове видання)

ISBN

У монографії досліджуються сучасні процеси безпекового розвитку країн. Висвітлено ієрархію рівнів економічної безпеки в контексті сучасної просторової структури світового господарства, визначено особливості формування регіональних комплексів безпеки. Досліджено сучасні науково-методичні засади дослідження вимірювання рівня безпеки та моніторингу її стану. Проаналізовано динамічні зміни глобальних трансформацій, визначено їх вплив на безпековий розвиток національних економік. Надано оцінку безпекового розвитку України в структурі європейського регіонального безпекового комплексу.

Для науковців, викладачів, здобувачів вищої освіти, усіх, хто цікавиться проблемами сучасної міжнародної економічного розвитку.

© **Булатова О.В., Захарова О.В.,
Карпенко О.І., Федоров Е.В.**
2024
© МДУ, 2024

- посилення безпекових повноважень існуючих регіональних організацій або створення нових міждержавних ініціатив суто безпекового спрямування (наразі безпекові органи управління РБК переважно працюють у сфері військово-політичної та оборонної безпеки, а ті, що залучені до підтримки економічної безпеки, виконують ці функції достатньо опосередковано).

3. Для спільного вирішення специфічних вузьких питань економічної безпеки інституційна база РБК має розвиватися у напрямку створення мережі регіональних спеціалізованих установ для опікування різними складовими безпеки. Наразі найбільш розвиненою є мережа спеціалізованих регіональних ініціатив із забезпечення фінансової безпеки, у окремих регіонах діють також міждержавні органи з питань енергетичної безпеки, в інших сферах економічної безпеки інституційна база на рівні відповідних вузькопрофільних регіональних організацій є практично нерозвинутою.

Конкретні стратегічні пріоритети безпекового розвитку окремих національних економік, зокрема й вітчизняної, в умовах сучасних глобальних трансформацій усе більше визначатимуться як рівнем їх залученості до глобальних процесів, місцем у світовому господарстві і ступенем відповідної чутливості до умов глобального ландшафту економічної безпеки, так і позиціями країн у регіональних безпекових комплексах. У свою чергу, дієвість національної безпекової системи значною мірою залежатиме не тільки від її внутрішніх якісних характеристик, але й від ефективності безпекової діяльності на рівні міждержавних інституцій.

5.3. Безпекова компонента стратегії розвитку економіки України в умовах глобальних викликів

Результати дослідження особливостей формування економічної безпеки України в сучасних умовах світогосподарського розвитку та впливу чинників глобального середовища на національну безпекову систему, представлені у попередніх розділах, актуалізують необхідність вироблення стратегічного бачення місця держави у глобальному безпековому просторі. Головна роль у цих процесах відводиться державному плануванню забезпечення безпеки національної економіки. При цьому поряд з короткостроковими та середньостроковими програмами та

планами, система державного планування економічної безпеки обов'язково має включати документи стратегічного характеру, які розробляються на довгострокову перспективу [41]. Важливість прийняття стратегічних документів при плануванні різних напрямів розвитку держави доведено емпірично. Зокрема, експерти Європейського центру цифрової конкурентоспроможності, проаналізувавши прогрес країн у сфері цифровізації, встановили, що однією з практик, які найбільше сприяють успіху країн у цифровому секторі, є наявність якісної комплексної стратегії цифровізації з амбітними цілями [260].

Дослідження еволюції процесів стратегічного планування національної безпеки в країнах світу показує, що на ранніх етапах безпекові стратегії переважно зосереджувалися на військово-оборонних аспектах безпеки держав. Водночас, з часом усе більше уваги починає приділятися «м'яким» складовим національної безпеки, зокрема, її економічній компоненті, яка починає сприйматися як важлива умова сталого розвитку, досягнення високого технологічного рівня і забезпечення добробуту громадян.

Разом із тим, практика безпекового стратегування є суттєво диференційованою у різних соціально-економічних групах країн. Розвинуті країни світу мають значний досвід розробки та реалізації безпекових стратегій. Так, у Сполучених Штатах Стратегія національної безпеки розробляється з 1987 р., а загальне унормування безпекових питань здійснюється ще з 30-тих рр. ХХ ст. За результатами порівняльного аналізу економічної складової національних безпекових стратегій розвинутих країн і країн, що розвиваються, Грибніненко О. зазначає, що саме розвинуті країни раніше зрозуміли необхідність виділення стратегій економічної безпеки у окремий стратегічний документ [30]. Крім того, практично всі розвинуті країни вже прийняли окремі галузеві стратегії, які є дотичними до питань економічної безпеки (зокрема, стратегії кібербезпеки). В цілому, відзначається зорієнтованість стратегій економічної безпеки розвинутих країн не просто на захист своїх національних інтересів, але й на поширення свого геоекономічного впливу, досягнення лідерських позицій на світових ринках та відігравання провідної ролі у формуванні нового міжнародного порядку.

У свою чергу, переважна більшість країн, що розвиваються, досі не має окремих стратегічних документів, які визначають пріоритети саме економічної безпеки. Натомість, загальні безпекові

стратегії містять окремі питання економічної безпеки, які суттєво різняться у різних країнах групи, зважаючи на їх високу неоднорідність за рівнем економічного розвитку і відповідну гетерогенність економічних інтересів і пріоритетів [32].

З метою з'ясування місця питань економічної безпеки у формуванні стратегічних планів розвитку України, досліджено еволюцію стратегічних документів на предмет:

по-перше, наявності безпекових акцентів у загальних стратегіях економічного розвитку держави,

по-друге, наявності економічної складової у безпекових стратегіях.

Отримані результати представлено в таблицях 5.12-5.13.

Таблиця 5.12

**Еволюція стратегічних документів України
у сфері безпекового розвитку: стратегії економічного
розвитку**

Стратегічний/ програмний документ	Тип документу	Рік прийняття	Наявність фокусу економічної безпеки
Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки	Послання Президента України до Верховної Ради України	2002	- необхідність утвердження принципово нової моделі глобальної безпеки; - необхідність участі України у формуванні механізмів нової міжнародної антитерористичної політики; - визнання пріоритетності інтеграції України в ЄС; - важливість технічного переоснащення Збройних Сил України на базі вітчизняної промисловості з визначенням пріоритетів у виробництві озброєння та розвитку його експорту.
Стратегія економічного та соціального розвитку України «Шляхом європейської інтеграції» на 2004-2015 роки	Указ Президента України	2004	- визнано відсутність цілісної системи організації економічної безпеки, недосконалість нормативної бази; - констатовано здійснення економічної політики без моніторингу загроз економічній безпеці; - частково визначено напрями забезпечення економічної та екологічної безпеки.
Державна програма активізації розвитку економіки на 2013-2014 роки	Постанова Кабінету Міністрів України	2013	- акцент на загальних питаннях прискорення розвитку пріоритетних галузей економіки, диверсифікацію та зниження енергоємності виробництва; - відсутність у Програмі безпекових акцентів.
Стратегія сталого розвитку «Україна – 2020»	Указ Президента України	2015	- впровадження європейських стандартів життя, вихід країни на провідні позиції у світі; - забезпечення гарантій безпеки держави, бізнесу та громадян, приватної власності.

Національна економічна стратегія на період до 2030 року	Постанова Кабінету Міністрів України	2021	<ul style="list-style-type: none"> - у місії Стратегії забезпечення належного рівня безпеки визначено однією з цілей її реалізації; - національну безпеку визнано одним із стратегічних орієнтирів («національна безпека за рахунок партнерства та інвестицій»).
---	--------------------------------------	------	--

Основним завданням стратегічного планування соціально-економічного розвитку країни як форми державного регулювання економіки є підтримка економічного балансу, вплив на якісні перетворення в економіці та стимулювання її розвитку. Початком стратегічного планування в Україні з часів її незалежності є послання Президента України до Верховної Ради, які мали доволі розмиті задання та нечіткі механізми їх реалізації. Це обумовило необхідність створення виважено-деталізованої нормативної бази забезпечення законопроектів у сфері соціально-економічного розвитку та зовнішньоекономічної політики держави, адже базовим стовпом міжнародної економічної безпеки держави є її зовнішньоекономічна політика. Необхідні для економічної діяльності господарюючих суб'єктів ресурси, політико-правовий інструментарій, свободи підприємницької діяльності та бізнесу, інструменти регуляторної політики держави у сукупності формують цілісний механізм зовнішньоекономічних відносин, визначають конкурентні позиції національних господарюючих суб'єктів в глобальній системі зв'язків.

Економічна безпека держави повинна бути вагомим елементом загальнонаціональної безпеки, при цьому її забезпечення, безумовно, повинно враховуватися під час планування економічного розвитку. Аналіз нормативно-правової бази соціально-економічного розвитку України за часи її незалежності дає можливість відзначити широке коло державних документів (стратегії, програми, постанови, закони).

Становлення ефективної зовнішньоекономічної стратегії України бере початок з часів проголошення незалежності. Першим законодавчим документом у цій сфері був Закон України «Про зовнішньоекономічну діяльність» (16.04.1991), який містив виключно принципи та механізм здійснення зовнішньоекономічної діяльності та не мав жодного розділу, присвяченого питанням економічної безпеки держави або суб'єктів господарювання [129].

Таблиця 5.13

**Еволюція стратегічних документів України
у сфері безпекового розвитку: безпекові стратегії**

Стратегічний/ програмний документ	Тип документу	Рік прийняття	Наявність фокусу економічної безпеки
Стратегія національної безпеки України «Україна у світі, що змінюється»	Указ Президента України	2007 2012 – оновлення	- формування сталої та зростаючої ринкової економіки визначено однією з цілей стратегії; - акцент на соціально-політичних (внутрішніх і зовнішніх) та оборонних аспектах безпеки, питання економічної безпеки прописані досить поверхово.
Стратегія національної безпеки України	Указ Президента України про введення в дію рішення РНБО України	2015	- більш повне відображення загроз національній економічній безпеці.
Стратегія національної безпеки України	Указ Президента України про введення в дію рішення РНБО України	2020	- зберігається акцент на зовнішньо-та внутрішньополітичних компонентах безпеки; - серед напрямів забезпечення пріоритетів національних інтересів визначено економічну складову безпеки; - розширено традиційний перелік загроз безпеці (додано загрози науково-технічного та медико-біологічного характеру).
Стратегія економічної безпеки України на період до 2025 року	Указ Президента України про введення в дію рішення РНБО України	2021	- аналіз поточного стану безпеки національної економіки заснований на розрахунках інтегрального індексу економічної безпеки; - виклики, загрози безпеці та завдання із забезпечення економічної безпеки визначені за такими її складовими: фінансова, виробнича, зовнішньоекономічна, інвестиційно-інноваційна, макроекономічна; - бракує визначення пріоритетів забезпечення енергетичної, продовольчої, демографічної та соціальної безпеки.

Примітка: складено автором

Наступним документом була Постанова Верховної Ради України «Про основні напрями зовнішньої політики України» (02.07.1993; втратила чинність у 2010 р.) [131], в якій створення та забезпечення державної системи національної безпеки, що

включала б економічну, політичну, оборонну та екологічну безпеки, носило виключно декларативний характер. Черговим важливим документом у галузі економічного розвитку країни було Послання Президента України до Верховної Ради України «Європейський вибір. Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки» (30.04.2002) [44], в якому безпека розглядалася виключно з точки зору врахування нової (на той час) геополітичної ситуації, яка була обумовлена безпрецедентною терористичною атакою на США 11 вересня 2001 р. У документі зазначено, що нові види загроз і викликів створювали необхідність утвердження принципово нової моделі глобальної безпеки, яку країна мала враховувати. При цьому наголошувалося на пріоритетності інтеграції України в ЄС та недопущенні протиріч з іншими стратегічними напрямками зовнішньополітичної та економічної діяльності держави, зокрема росії, США, країн СНД, Центральної та Південно-Східної Європи, інших регіонів світу. Також Постанова містила розділ, присвячений технічному переоснащенню Збройних Сил України на базі вітчизняної промисловості, яке передбачало чітке визначення пріоритетів у виробництві озброєння та розвитку його експорту.

Через два роки Указом Президента України було схвалено Стратегію економічного та соціального розвитку України «Шляхом європейської інтеграції» на 2004-2015 роки [160] (втратила чинність 07.07.2015 року), в якій останній розділ було присвячено стратегії забезпечення економічної та екологічної безпеки. У даному розділі наголошувалося на відсутності в країні цілісної системи організації саме економічної безпеки держави та вкрай недосконалої її нормативно-правової бази. Також у документі було підкреслено, що в країні не було забезпечено моніторингу загроз безпеки, та, відповідно, не враховано їх при реалізації економічної політики.

У Законі України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (01.07.2010, зі змінами) [123] одним з основних принципів внутрішньої політики було визначено пріоритетність захисту національних інтересів, одночасно одним з принципів зовнішньої політики було виділено утримання від загрози силою або її застосування проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої іноземної держави. Також у даному Законі статтю 6 було присвячено засадам внутрішньої політики у сфері національної безпеки і оборони та йшлося виключно про необхідність зміцнення обороноздатності, реформування Збройних

Сил України та розвитку вітчизняного оборонно-промислового комплексу. Економічна політика загалом була представлена виключно напрямками внутрішньої політики та окремої складової серед засад зовнішньої політики – підтримки розвитку торговельно-економічного, науково-технічного та інвестиційного співробітництва України з іноземними державами на засадах взаємної вигоди та поглиблення інтеграції.

Державна програма активізації розвитку економіки на 2013-2014 роки [36], передусім, була спрямована на забезпечення прискорення розвитку пріоритетних галузей національної економіки, сприяння позитивним структурним зрушенням в економіці, диверсифікацію та зниження енергоємності виробництва, та взагалі не містила питань забезпечення безпеки, у тому числі економічної.

У Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» (12.01.2015) [139] одним з чотирьох векторів руху у напрямку досягнення головної мети – впровадження в Україні європейських стандартів життя та вихід України на провідні позиції у світі, був вектор безпеки, зміст якого полягав у забезпеченні гарантій безпеки держави, бізнесу та громадян, захищеності інвестицій і приватної власності.

У Національній економічній стратегії на період до 2030 року (03.03.2021) [126] питання економічної безпеки фігурує виключно у місії та меті стратегії, та крім цього є одним із стратегічних орієнтирів, принципів і цінностей: «національна безпека за рахунок партнерства та інвестицій».

Отже, у стратегічних документах із загальних питань економічного розвитку України питання безпеки в основному зафіксовані досить фрагментарно. З іншого боку, довгий час окремого документу, який би визначав стратегічні пріоритети формування економічної безпеки, у державі не приймалося. Законодавчим підґрунтям забезпечення економічної безпеки є Закон України «Про національну безпеку України» 2018 р. [130], у якому встановлено базові засади та принципи національної безпеки (переважно, з позиції оборонних питань), визначено цілі та основи державної політики, які мають гарантувати кожному громадянину і суспільству в цілому ефективний захист від загроз.

Формально стратегування національної безпеки розпочалося з прийняття у 2007 р. першої редакції Стратегії національної безпеки України, яку було дещо оновлено у 2012 р. [138]. Попри те, що зазначена у даному документі мета включає формування сталої та

зростаючої ринкової економіки, а головним викликом для національної безпеки визнано глобальну фінансову кризу, при визначенні основних загроз безпеці та формулюванні стратегічних цілей і завдань зосереджено увагу на соціально-політичних (як внутрішніх, так і зовнішніх) та оборонних аспектах безпеки, тоді як питання економічної безпеки прописані досить поверхово.

Нова редакція Стратегії національної безпеки України, прийнята у 2015 р., трохи повніше визначає основні загрози економічній безпеці України, до яких відносить: низький технологічний рівень економіки, неефективне використання матеріальних ресурсів, нераціональну структуру промисловості; недостатню інноваційну складову економічного розвитку (у т.ч. законодавчу), тінізацію економіки; слабку ефективність роботи щодо захисту ринку від несумлінної конкуренції; неефективне використання коштів бюджетів різних рівнів; залежність внутрішнього ринку від зовнішньоекономічної кон'юнктури; суттєвий вплив іноземного капіталу на розвиток деяких стратегічно важливих галузей національної економіки та високі валютні ризики [134].

Найновішою на сьогодні серед загальних безпекових документів є редакція Стратегії національної безпеки 2020 року [132]. Цей документ серед напрямів забезпечення пріоритетів національних інтересів визначає як безпосередньо економічну складову безпеки (сталий розвиток національної економіки та її інтеграція в європейський економічний простір), так і ряд пов'язаних з нею безпекових пріоритетів (розвиток людського капіталу, протидія кіберзагрозам та ін.) Традиційний перелік загроз безпеці доповнений стрімкими технологічними змінами (передусім, в енергетиці та біотехнологіях), розробками у сфері штучного інтелекту, ймовірністю виникнення загроз біологічного походження, ймовірністю виникнення і поширення як уже відомих, так і нових інфекційних хвороб. При цьому, як і у попередніх редакціях, у Стратегії 2020 р. зберігається акцент на зовнішньо- та внутрішньополітичних компонентах безпеки.

Справжній прорив у напрямку удосконалення процесу стратегування економічної безпеки України, причому з точки зору як прийняття програмно-стратегічних документів, так і удосконалення інституційного забезпечення, відбувся у 2021 році. По-перше, було прийнято Стратегію економічної безпеки України на період до 2025 року [135] і ряд дотичних до неї стратегічних

документів – Стратегію енергетичної безпеки [141], Стратегію екологічної безпеки та адаптації до зміни клімату на період до 2030 року [140], Стратегію кібербезпеки України [80]. По-друге, вперше створено спеціально-економічну державну безпекову установу – Бюро економічної безпеки – центральний орган виконавчої влади, стратегічною метою якого визначено забезпечення безпекового напрямку для економіки України (невразливість національної економіки до зовнішніх і внутрішніх загроз) [16].

Стратегія економічної безпеки України на період до 2025 року стала першою функціональною безпековою стратегією, яка зосередилася на економічній складовій національної безпеки. На відміну від попередніх програмно-стратегічних документів, де питання економічної безпеки відображались дуже коротко, досить декларативно та часто суто описово, зазначена функціональна стратегія містить аналітичні розрахунки, які суттєво підвищують обґрунтованість позицій, які вона містить. Зокрема, при оцінці поточного стану безпеки національної економіки (на момент прийняття стратегії) автори документу спираються на значення рівня економічної безпеки, розраховані Міністерством економіки України відповідно до Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, затверджених наказом Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29 жовтня 2013 року № 1277 [124].

Зазначені рекомендації виділяють наступні складові економічної безпеки: виробнича, демографічна, енергетична, зовнішньоекономічна, інвестиційно-інноваційна, макроекономічна, продовольча, соціальна, фінансова (банківська, безпека небанківського сектору, боргова, бюджетна, валютна, грошово-кредитна). Разом з тим, при визначенні викликів та загроз безпеці, а також конкретних завдань за основними компонентами економічної безпеки, автори Стратегії обмежуються такими її складовими: фінансова, виробнича, зовнішньоекономічна, інвестиційно-інноваційна, макроекономічна. Невключення до Стратегії пріоритетів енергетичної безпеки можна пояснити одночасним прийняттям Стратегії енергетичної безпеки. Проект окремої Стратегії продовольчої безпеки був розроблений ще у 2020 р., але так і не був прийнятий. Натомість, вже після початку повномасштабної війни було затверджено План заходів забезпечення продовольчої безпеки в умовах воєнного стану [127].

На наш погляд, недоліком Стратегії економічної безпеки, який потребує усунення, є відсутність у ній пріоритетів демографічної та соціальної безпеки – безпекових сфер, які відчують чи не найбільший руйнівний вплив війни. За оцінками експертів, внаслідок війни населення України може зменшитися на 24-33% (конкретні втрати будуть залежати від тривалості війни) [157]. Більше того, російсько-українська війна загострює ризики соціально-демографічної та продовольчої безпеки не тільки для України, але й для системи міжнародної економічної безпеки в цілому.

За останні три роки перед початком світової пандемії в кінці 2019 року та перед початком війни у лютому 2022 року Україна досягла певного прогресу на шляху до сталого розвитку в контексті таких складових:

1) соціальна (поліпшення позицій за індексом людського розвитку – 88 позиція у 2018 р., ВВП на душу населення за паритетом купівельної спроможності 3095 дол. США у 2018 р., скорочення рівня бідності, скорочення від'ємного приросту населення);

2) економічна (збільшення рівня зовнішньоторговельного обігу на душу населення, зростання позицій у рейтингу Doing Business, утримання частки у світовому експорті товарів);

3) екологічна (тенденція до зниження техногенного навантаження на одиницю ВВП, зниження споживання умовного палива в нафтовому еквіваленті і електроенергії на одиницю ВВП, зростання споживання електроенергії з відновних джерел).

З початком військових дій в Україні економіка країни, за даними експертів ООН, у 2022 році пережила більш ніж 30-відсоткове скорочення, через масштабне руйнування інфраструктури, порушення виробничої та торговельної діяльності, порушення логістичних ланцюгів, значне скорочення робочої сили та переміщення населення [471]. Саме тому, очевидною є необхідність вдосконалення стратегії економічної безпеки країни, яка наразі обумовлена впливом наступних викликів та загроз: наслідки світової пандемії, війна в країні, пов'язана з нею продовольча та енергетична криза, різке зростання інфляції, збільшення боргового тягара, а також зміна клімату.

Як вже було зазначено, світовий досвід у площині розвитку безпекових стратегій свідчить про зосередження уваги у більшості країн на військово-політичних та оборонних аспектах безпеки,

виключення складають найбільш розвинені країни, які належну увагу зосереджують саме на економічній складовій безпеки [30]. Широкомасштабне вторгнення країни-агресора в Україну стало початком нової епохи економічної безпеки, коли розглядати безпеку потрібно вже не як окрему складову досліджень, а як невід'ємну частину всіх ланок існування та розвитку будь-якої держави світу.

Отже, прийнята Стратегія економічної безпеки України на період до 2025 року потребує переформатування та трансформації ключових шляхів досягнення цілей і реалізації пріоритетів національних інтересів у сфері забезпечення економічної безпеки, з огляду на те, що, по-перше, її реалізація відбувається в умовах воєнного стану, який є якісно новим викликом для безпекової системи держави. По-друге, логічно, що в умовах повномасштабної війни основні зусилля держави зосереджені саме на питаннях воєнної безпеки та оборони. Проте вже сьогодні є гостра потреба у визначенні дієвих шляхів відновлення та подальшого забезпечення безпеки національної економіки у повоєнний період.

Проведений аналіз Стратегії економічної безпеки України дозволив виділити два можливі напрями її вдосконалення:

- 1) вдосконалення стратегічного документу за формою та структурою;
- 2) удосконалення змістовного наповнення за визначеними пріоритетами економічної безпеки.

У напрямку покращення форми представлення Стратегії економічної безпеки ввижається доцільним більш чітко дотримання принципу кількісної та якісної визначеності як одного з базових принципів стратегічного планування. Мова йде про те, що стратегія повинна містити хоча б базовий перелік кількісно або якісно вимірюваних індикаторів, які відобразатимуть очікувані результати її виконання і слугуватимуть підґрунтям для визначення ефективності її реалізації. При цьому більш повний перелік індикаторів виконання Стратегії разом із цільовими значеннями може міститися у конкретизованих коротко- та середньострокових програмах та планах забезпечення економічної безпеки.

Поточна редакція Стратегії містить дані про критичні межі й цільові орієнтири за основними індикаторами у розрізі фінансової, виробничої, зовнішньоекономічної, інвестиційно-інноваційної та макроекономічної складових економічної безпеки. Однак, по-перше, значення цільових орієнтирів за відповідними індикаторами, які було визначено ще до початку повномасштабної

війни, потребують корегування з урахуванням поправки на її вплив на показники стану національної економіки. По-друге, зважаючи на те, що Стратегія містить аналітичну інформацію щодо поточного рівня економічної безпеки (а саме, дані щодо динаміки інтегрального індексу економічної безпеки та індексів окремих її складових), логічним є у якості очікуваних результатів реалізації Стратегії зазначити також цільові значення рівня безпеки. У якості таких цільових показників можуть бути визначені:

- конкретні бажані значення інтегрального індексу економічної безпеки та субіндексів за окремими її складовими (по аналогії із встановленими цільовими значеннями окремих індикаторів);

- цільовий діапазон (інтервал), який якісно визначає рівень економічної безпеки відповідно до Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України. Зокрема, якщо у ретроспективі встановлено перебування зовнішньоекономічної, інвестиційно-інноваційної та макроекономічної складових економічної безпеки у небезпечному діапазоні, у якості цільового показника може визначатися покращення їх рівня до незадовільного, а потім задовільного (за можливості, із зазначенням періодів досягнення відповідного діапазону). Якщо у Стратегії констатовано знаходження загальної економічної, фінансової та виробничої безпеки на незадовільному рівні, то цільові показники можуть передбачати вихід відповідних індексів на задовільний, а у більш віддаленій перспективі й на оптимальний рівень.

У напрямі удосконалення структури документу з точки зору складових економічної безпеки доцільно або включити до загальної стратегії пріоритети та завдання забезпечення продовольчої, демографічної та соціальної безпеки (наразі окремі їх аспекти прописано у блоці макроекономічної безпеки), або висвітлити ці безпекові аспекти у окремих стратегічних документах.

У напрямку вдосконалення змістовного наповнення Стратегії пропонується диференціювати заходи на ті, що можуть забезпечуватися в умовах військових дій, та ті, що є першочерговими для реалізації у післявоєнний період. Систематизація зазначених заходів за принципом термінів та умов впровадження представлено в таблиці 5.14.

Таблиця 5.14

**Диференціювання заходів Стратегії економічної безпеки за
принципом термінів та умов впровадження**

Складова економічної безпеки	Заходи, що можуть забезпечуватися в умовах військових дій	Заходи, що є першочерговими для реалізації у післявоєнний період
1	2	3
Фінансова безпека	<ul style="list-style-type: none"> - забезпечення військової безпеки держави; - підтримка Збройних Сил України; - стримування інфляційних процесів. 	<ul style="list-style-type: none"> - стабілізація фінансової системи і національної валюти; - відновлення банківського кредитування.
Виробнича безпека	<ul style="list-style-type: none"> - стабілізаційні заходи з боку держави; допомога у перегрупованні та трансформації промисловості; - зниження податкового тиску; забезпечення стабільних експортних поставок товарів, які не є критичними; - підтримка промисловості та бізнесу за рахунок держзамовлень. 	<ul style="list-style-type: none"> - вироблення стратегічного бачення відродження промисловості та її потенціалу; - створення нових інноваційних підприємств; - відновлення воєнно-промислового комплексу на підґрунті минулих конкурентних переваг та нових технологій; - стабілізація та розвиток енергетичного ринку; наближення промислового виробництва до світових стандартів, в першу чергу європейських.
Зовнішньоекономічна безпека	<ul style="list-style-type: none"> - відновлення експорту металу на тлі високих світових цін на сировину; - продовження експорту пшениці та кукурудзи, запаси яких у декілька разів перевищують внутрішні потреби; - здійснення перевалки вантажів через річкові порти та розширення залізничних перевезень в умовах блокування морських портів. 	<ul style="list-style-type: none"> - докорінні зміни у промисловості під час відновлення країни; - забезпечення переходу на експорт високотехнологічної та інноваційної продукції; поступове обмеження імпорту; - збереження частки експорту АПК.

Інноваційно-інвестиційна безпека	<ul style="list-style-type: none"> - кредитування за зниженими відсотковими ставками з метою активізації фінансування інвестиційних проєктів малих та середніх підприємств, що працюють у пріоритетних для держави напрямках; - моніторинг та контроль іноземного капіталу, який Україна отримує в якості допомоги; - залучення інвестицій на умовах страхування за міжнародними схемами (DFC, MIGA); - зміцнення інституцій, нормативно-правової, правоохоронної систем з метою обмеження корупції, виконання вимог європейської інтеграції; - підтримка інноваційної активності, особливо підприємництва 	<ul style="list-style-type: none"> - реалізація відновлення інвестиційної активності через платформу залучення іноземних інвестицій Advantage Ukraine; - відбудова сприятливого бізнес-середовища для освоєння інвестицій країн-партнерів, які виявляють наміри взяти участь у відбудові України.
Макроекономічна безпека	<ul style="list-style-type: none"> - запобігання стрімкому падінню ВВП; - допомога підприємствам та бізнесу, які здійснили релокацію з окупованих територій; - розробка механізму надання допомоги безробітному населенню; - розробка програм повернення населення, яке покинуло країну через військові дії, особливо молоді. 	<ul style="list-style-type: none"> - стабілізація та підвищення основних макроекономічних показників країни; - створення нових робочих місць на основі відбудови промисловості та активізації бізнесу; - впровадження програм перекваліфікації кадрів для забезпечення функціонування промисловості на інноваційних засадах; - реалізація програм повернення працездатного населення й молоді та запобігання нерівномірному розподілу доходів.

Примітка: складено автором

Зокрема, за визначеними у Стратегії складовими економічної безпеки рекомендовано робити акцент на наступних пріоритетах:

Складова «Фінансова безпека»:

– в умовах військових дій: вимагає вживання державних заходів, спрямованих на забезпечення військової безпеки держави, підтримку Збройних Сил України, стримування інфляційних процесів;

– в післявоєнний період: першочерговими повинні стати заходи із стабілізації фінансової системи, стабілізації національної валюти, відновлення банківського кредитування.

Складова «Виробнича безпека»:

– в умовах військових дій: значні втрати виробничих потужностей та основних фондів багатьох бізнесів, руйнування інфраструктури (в тому числі енергетичної), порушення поставок сировини, збільшення витрат виробництва, великі міграційні процеси (внутрішні та зовнішні), як наслідок – втрата професійних кадрів, блокування та порушення логістичного сполучення, порушення функціонування продовольчого сектору потребують стабілізаційних заходів з боку держави, допомоги у перегрупованні та трансформації промисловості, зниження податкового тиску, забезпечення стабільних експортних постачань товарів, які не є критичними, підтримка промисловості та бізнесу за рахунок держзамовлень;

– в післявоєнний період: створення стратегічного бачення відродження промисловості та її потенціалу, створення нових інноваційних підприємств, відновлення воєнно-промислового комплексу на підґрунті минулих конкурентних переваг та нових технологій, стабілізація та розвиток енергетичного ринку, наближення промислового виробництва до світових стандартів, в першу чергу європейських.

Складова «Зовнішньоекономічна безпека»:

– в умовах військових дій: доцільно докласти зусиль з відновлення експорту металу на тлі високих світових цін на сировину, продовжувати експортувати пшеницю та кукурудзу, запаси яких у декілька разів перевищують внутрішні потреби. В умовах блокування морських портів, здійснювати перевалку вантажів через річкові порти та розширювати перевезення залізницею;

– в післявоєнний період: на базі докорінних змін промисловості під час відновлення країни забезпечити перехід на експорт високотехнологічної та інноваційної продукції, поступове обмеження імпорту, збереження частки експорту АПК.

Складова *«Інноваційно-інвестиційна безпека»:*

– в умовах військових дій: ступінь невизначеності в економіці, активні військові дії на території країни звели до мінімуму інвестиційну привабливість країни [87] та призупинили інноваційний розвиток, але залучення інвестицій навіть в умовах продовження ведення бойових дій є одним із нагальних завдань для уряду. Так, для захисту та посилення інвестиційної допомоги промисловості та бізнесу, доцільно надання кредитування за зниженими відсотковими ставками з метою активізації кредитування інвестиційних проєктів малих та середніх підприємств, що працюють у пріоритетних для держави напрямках, моніторинг та контроль іноземного капіталу, який Україна отримує в якості допомоги, залучення інвестицій на умовах страхування за міжнародними схемами (DFC, MIGA), зміцнення інституцій, нормативно-правової, правоохоронної систем з метою обмеження корупції, виконання вимог європейської інтеграції для формування підґрунтя для заохочення притоку іноземного капіталу в країну після закінчення війни. Разом із тим, важлива підтримка інноваційної активності, особливо підприємництва;

– в післявоєнний період: реалізація відновлення інвестиційної активності через платформу залучення іноземних інвестицій Advantage Ukraine, відбудова сприятливого бізнес-середовища для освоєння інвестицій країн-партнерів, які виявляють наміри взяти участь у відбудові України.

Складова *«Макроекономічна безпека»:*

– в умовах військових дій: вживання заходів запобігання стрімкого падіння ВВП, допомога підприємствам та бізнесу, які здійснили релокацію з окупованих територій, розробка механізму надання допомоги безробітному населенню, розробка програм повернення населення, яке покинуло країну через військові дії, особливо молоді (приблизно 40 % дітей, 27 % з яких віком до 18 років та приблизно 30 % шкільного віку, залишили країну) [48];

– в післявоєнний період: стабілізація та зростання основних макроекономічних показників країни, створення нових робочих місць на основі відбудови промисловості та активізації бізнесу, програми перекваліфікації кадрів для забезпечення функціонування промисловості на інноваційних засадах, реалізація програм повернення працездатного населення й молоді та запобігання нерівномірному розподілу доходів.

Результати компаративного аналізу зміни основних параметрів середовища економічної безпеки під час дії трьох останніх масштабних викликів (глобальної фінансової кризи, пандемії COVID-19 та повномасштабної війни), показали, що аналізований період повномасштабної війни виявився найбільш вразливим за кількістю індикаторів, які продемонстрували найбільшу негативну зміну. На додаток, параметри національної економіки за різними складовими безпеки зазнали особливого спотворення через подвійну дію двох масштабних загроз – початку війни і продовження впливу пандемії. Крім того, повномасштабна війна порушила принцип неперервності, відповідно до якого діяльність в межах виконання стратегічного плану держави є складним процесом, зупинка якого повертає країну у початкову позицію. Враховуючи усе вищезазначене, можливим є не просто перегляд поточної Стратегії економічної безпеки України, а прийняття якісно нової її редакції, яка буде містити антикризові заходи на час продовження війни та чіткі акценти на післявоєнне відновлення національної економіки.

Пошук шляхів та вживання заходів щодо вдосконалення або оновлення стратегії економічної безпеки країни, безумовно, повинні відбуватися одночасно з постійним моніторингом викликів, загроз та ризиків внутрішнього та глобального середовища. Сучасні підходи до моніторингу економічної безпеки, в основному, базуються або на розрахунку інтегрального індексу економічної безпеки та аналізі його динаміки, або на спостереженні за окремими економічними індикаторами. На нашу думку, з метою завчасного реагування безпекової системи на підвищення ступеня ризиків, яке може призвести до негативної зміни статусу безпеки (мається на увазі перехід від задовільного рівня до незадовільного, від незадовільного до небезпечного, від небезпечного до критичного), невід'ємною складовою механізму управління економічною безпекою та підґрунтям для її стратегічного планування має стати система моніторингу загроз безпеці на принципах раннього їх виявлення. Мова йде не про періодичну оцінку можливих ризиків-факторів, які впливають на безпекове середовище, а про перманентне спостереження за внутрішніми та зовнішніми процесами, що є діючими або потенційними загрозами безпеці.

Інформація, що акумулюється в межах моніторингових спостережень, буде виступати вихідними даними для безперервного комплексного аналізу потенційних факторів ризику і вразливості

економічної безпеки. Разом із тим, сама побудова такої системи моніторингу може виявитися достатньо складним завданням. Справа в тому, що важливою вимогою до системи моніторингу є зрозумілість її побудови та простота й універсальність у застосуванні. Водночас, перелік чинників та процесів, які можуть мати вплив на безпекове середовище, постійно розширюється та видозмінюється, і відповідно, процес спостереження за всією множиною таких ризик-факторів буде надто трудомістким.

Ця проблема може бути вирішена за рахунок формування загального переліку загроз безпеці, їх групування за пріоритетністю і, зокрема, виділення найбільш критичних загроз. Бажано, щоб цими загрозами були інформативні та кількісно або якісно вимірювані процеси і чинники екзогенного та ендogenous характеру, які мають відношення до різних сфер безпеки. Вимірюваність загроз безпеці є важливою з точки зору необхідності встановлення для кожного індикатора, який характеризує ту чи іншу загрозу, оціночних значень з градацією, яка б показувала, наскільки суттєво він змінюється. Зокрема, свідченням суттєвої зміни індикатора може слугувати значне його відхилення від середніх значень, що, у свою чергу, може бути сигналом зростання масштабів відповідних явищ або процесів і можливого посилення впливу на економічну безпеку. Частина процесів, які протікають у глобальному або внутрішньому середовищі, неможливо напряму оцінити у кількісному вимірі, що може ускладнити їх моніторинг і аналіз. Для спостереження за такими процесами доцільно обрати найбільш дотичний якісний індикатор і вимірювати його шляхом експертних оцінок із залученням представників експертів відповідних галузей та академічного середовища.

Система моніторингу загроз безпеці має бути невід'ємною складовою загальної системи управління економічною безпекою і органічно поєднуватися із процедурами моніторингу рівня економічної безпеки, зокрема, на основі розрахунку інтегрального індексу безпеки та відслідковування змін у окремих індикаторах безпеки. Складові запропонованого моніторингу економічної безпеки України в умовах глобальних викликів представлено на рис.5.6.

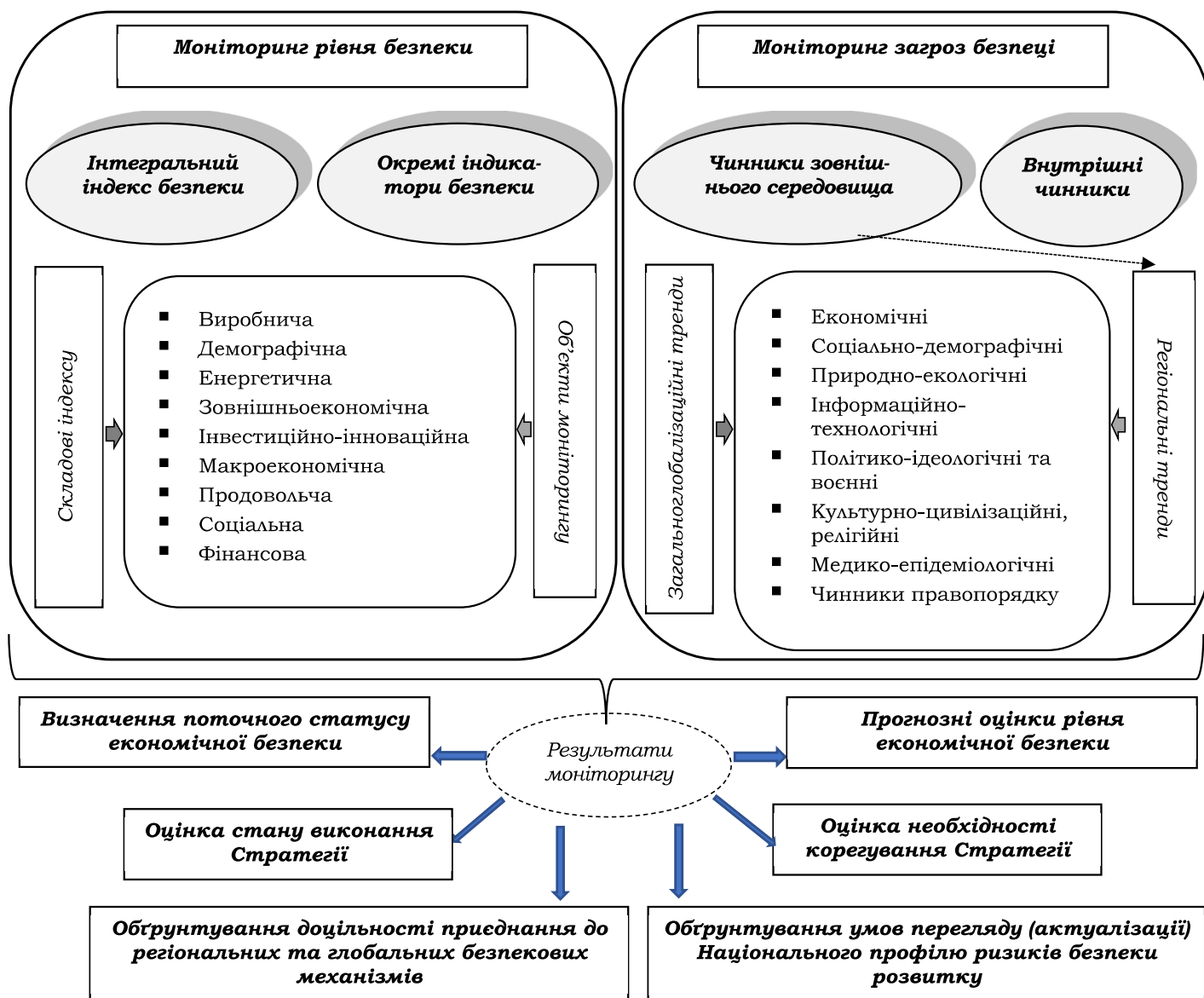

Рис. 5.6. Складові моніторингу економічної безпеки України в умовах глобальних викликів

Примітка: розроблено автором

Основним призначенням такої системи є виявлення фактів підвищення безпекових ризиків (поява нових загроз, зростання масштабів та впливовості традиційних загроз) на ранніх стадіях, поки це ще не викликало перехід безпеки у гірший статус. Додаткове призначення системи моніторингу загроз безпеці полягатиме у контролі за виконанням завдань та реалізацією заходів стратегії економічної безпеки, а також у можливому

виявленні нових впливових ризиків, які потребуватимуть перегляду та корегування стратегії.

Окремої уваги потребують чинники зовнішнього середовища як об'єкти моніторингових спостережень, зокрема, глобальні ризик-фактори (зважаючи на порівняно високий рівень включення України до світових процесів за індексом глобалізації) та регіональні процеси (зважаючи на знаходження держави на перетині двох регіональних комплексів безпеки). Небезпечний характер зазначених чинників пов'язаний з тим, що їх вплив є переважно неконтрольованим і знаходиться за межею можливостей врегулювання з боку держави. Відтак, знаходячись у зоні впливу таких глобальних або регіональних ризиків, країна потребуватиме приєднання до існуючих міждержавних ініціатив та механізмів забезпечення економічної безпеки відповідного рівня.

Отже, у останні роки відбуваються позитивні зрушення у стратегічному плануванні національної економічної безпеки та у її інституціоналізації, що свідчить про певний прогрес у розвитку загальної системи управління економічною безпекою. Водночас, мінливість переліку внутрішніх та зовнішніх загроз безпеці, посилення впливу чинників зовнішнього середовища на стан національної безпеки країни актуалізують необхідність формування дієвої системи перманентного моніторингу загроз економічній безпеці. Разом із системою моніторингу рівня та динаміки економічної безпеки результати таких моніторингових спостережень не тільки підвищуватимуть надійність прогнозування рівня економічної безпеки, але й сприятимуть завчасному виявленню сигналів, які свідчать про необхідність перегляду та корегування відповідної стратегії, а також формуватимуть додаткову аргументацію доцільності приєднання держави до глобальних та регіональних безпекових механізмів.